

“Öteki”nden Korkmak: Avrupa Entegrasyonuna Bir Meydan Okuma Olarak Din

Taner ZORBAY*

Özet

Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, din, Avrupa toplumları ve ulusları için de bir birleşme veya parçalanma meselesidir. Özellikle 2011 yılından bu yana Orta Doğu gibi sorunlu bölgelerde yaşanan gelişmeler, Avrupalılara dinin hem ulusal hem de bölgesel düzeydeki yeri hakkında yeniden düşünmekten başka çareleri olmadığını göstermektedir. Avrupa uzun zamandır “inanç savaşçıları” ile meşguldür. Bu nedenle, önümüzdeki yıllar Avrupa ülkelerinin dini, bir yandan barış içinde bir arada yaşama aracına dönüştürüp dönüştüremeyeceklerini, diğer yandan Vestfalya döneminden bu yana inşa ettikleri sistemi tamamen ortadan kaldırıp kaldırmayacaklarını gösterecektir. Bu makale kuramsal açıklamalardan ziyade mevcut verilere/olaylara yer vermektedir. Bu çalışma, bazı eski ve çoğunlukla yeni kaynaklar üzerinden, Avrupa toplumunda dinin bölgesel bütünlük açısından oynadığı rol üzerinde durmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, bu çalışmanın sonunda, Avrupa Birliği'nin eşitlik ve uyumu teşvik eden ortak değerlere ve normlara dayalı bir birlik mi yoksa Katolik Hıristiyanlıktan başka hiçbir inanca yer vermeyen bir "Hristiyan Kulübü" mü olmak istediği konusunun biraz daha aydınlatılması ümit edilmektedir. Bu amaçla, bu makale ilkin Avrupa Birliği'nin tarihsel arka planına açıklık getirmekte ve bu kıtada dinin ne anlama geldiğini irdelemektedir. Daha sonra, Nazi Almanya'sı Yahudileri ve eski Yugoslavya Müslümanları örnekleri üzerinden 20'nci yüzyıldaki bazı olaylar dini farklılıklar açısından değerlendirilmektedir. Bu makale daha sonra Irak, Suriye veya Afganistan gibi ülkelere "Allah adına" giden Avrupalı yabancı savaşçılar konusunu, akabinde ise Avrupa'nın din temelli bir bütünleşme veya dağılma olasılığı taşıyıp taşımadığını çözümlemektedir. Bu makale, okuyucuların Avrupa'da dinin konumunu anlamalarına yardımcı olacak ve farklı inançlar açısından Avrupa'da barış ve uyum içinde bir arada yaşamının mümkün olup olmadığını ortaya koyacaktır. Elbette bu yazı, tüm bu soruların cevabını arayan ne ilk ne de son yazı olacaktır. Yine de umulur ki, satırlarını okumuş olduğunuz çalışma bu alanda daha kapsamlı araştırmalar yapılmasına kapı aralasin.

Anahtar Kelimeler: Din, Yabancı Savaşçılar, Avrupa Birliği, Entegrasyon, İslamofobi

Fearing the Others: Religion as a Challenge to European Integration

Abstract

As elsewhere in the world, religion has been a matter of integration or disintegration for European societies and nations. Developments in troubled regions such as the Middle East, especially since 2011, show Europeans that they have no choice but to rethink the place of religion at both the national and regional levels. Europe has long been preoccupied with "warriors of faith". Therefore, the coming years will show whether European countries will turn religion into an instrument of peaceful coexistence or completely abolish the system they have built since the Westphalian era. This article includes existing data/events rather than theoretical explanations. Through some old and often new sources, this study aims to understand the role of religion in European society in terms of regional cohesion. In addition, it is hoped that at the end of this study, the issue of whether the European Union wants to be a union based on common values and norms that promote equality and harmony, or a "Christian Club" that leaves no room for any faith other than Catholic Christianity, will be clarified a little more. To this end, this article first illuminates the historical background of the European Union and examines what religion means in Europe. Then, some examples from the 20th century, such as the Jews of Nazi Germany and the Muslims of the former Yugoslavia, are evaluated in terms of religious differences and their consequences. This article then analyzes the issue of

* Dr. Öğretim Görevlisi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mektup: taner@metu.edu.tr, ORCID 0000-0002-5761-4949

European foreign fighters going "in the name of God" to countries such as Iraq, Syria, or Afghanistan, and then the possibility for the integration or disintegration of Europe based on religion. It is hoped that this article will help readers understand the position of religion in Europe and give an idea of whether it is possible for different faiths to live in peace and harmony in Europe. Of course, this article will neither be the first nor the last to seek answers to all these questions. Nevertheless, it is hoped that it will open the door to further research in this area.

Keywords: Religion, Foreign Fighters, European Union, Integration, Islamophobia

Giriş

İngiltere kraliçesi veya İspanya kralının kilisede taç giymesi, pek çoğumuz açısından görsel yönü zengin detaylara haiz geleneksel bir törendir. Bu çalışmanın yazarının gençlik yıllarına uzanan Birleşik Krallık Veliht Prensi, ki Kraliçe Elizabeth’in (1926-2022) vefatından sonra artık Kral III. Charles (d.1948) olarak tanıdığımız bir kraliyet mensubunun Leydi Diana (1961-1997) ile yaptığı evliliğin kilisedeki töreni tüm dünyada yüz milyonlarca kişi tarafından izlenmiştir. Peki Avrupa devletlerinin yönetsel tecrübesine yansıyan bu küçük detay, dinin Avrupa’daki durumunu açıklamaya yeterli midir? Ya da diğer bir deyişle, Avrupalı devletlerin monarşi veya monarşi olmayan, yönetim şekillerini ve siyasetlerini belirleyen etmenler arasında dinin nasıl bir yeri bulunmaktadır? Özellikle 20’nci yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da belirginleşen etnik veya dinsel azınlıkların durumu, 21’inci yüzyılın çok hızlı ve sarsıcı gelişmeleri neticesinde günümüzde, daha da önem kazanan ve sıklıkla hatırlanması gereken bir durum olarak görülmektedir.

Avrupa’da mezhep savaşlarının kargaşa ve yıkıma yol açtığı dönemlerde, Avrupalı düşün insanları bir çıkar yol bulmak için bir hayli çaba sarf etmişlerdir. Özellikle 16’ncı yüzyılda ortaya çıkan Reformasyon hareketinin¹ tetiklediği mezhepsel bölünme nihayet 30 Yıl Savaşları’nın (1618-1648) ardından imzalan Vestfalya Antlaşması’nı müteakiben (1648) Avrupalı düşün ve siyaset insanları tarafından “farklı ama birlikte” yaşama pratiğine önem vermeye başlanmıştır. Ancak, takip eden dönemde yaşanan Sanayi Devrimi ve emperyal güçlerin rekabeti ile önce ittifaklar kurulmuş, ardından da Avrupa merkezli iki dünya savaşı birbirini takip etmiştir. Atom bombasının atılmasıyla II. Dünya Savaşı’na nihayet verilmiş olsa da bölgesel veya çok taraflı çatışmalar sona ermemiştir. Din, işte bu savaşlar ve çatışmalar silsilesinde daima öne çıkan sebeplerden biri olmuştur.

Özellikle 20’nci yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Almanya yüzünden ortaya çıkan iki dünya savaşında da Almanların ve müttefiklerinin en önemli gerekçeleri dini ve milli hassasiyetler olmuştur. Hitler liderliğindeki Nazi diktatörlüğü “Ari” Alman ırkını yaratırken², Yahudileri toplama kamplarına yollayıp, bir yandan da farklı dini liderlerle “dostane” ilişkiler kurmuştur. Savaş boyunca Naziler izledikleri siyaset ile din ve milliyetçilik tartışmalarında ileriki dönemlerde kullanılacak pek çok uygulamayı hayata geçirmişlerdir. Dünya savaşlarının ardından Birleşmiş Milletler öncülüğünde yeni bir “dünya düzeni” kurulurken, bu yeni düzenin kurucuları yanlış bazı adımlar atmışlardır ki, işte tam da bu yüzden Soğuk Savaş döneminde ırk ve din temelli çatışmaların ardı arkası kesilmemiştir. Nitekim, Nazilere karşı ülkesinin liderliğini yapan ve çok kimlikli temelde Yugoslavya’yı kuran Josip Broz Tito (1892-1980), bir süre başarılı olduysa da onun

¹ Reformasyon hareketinin kısa bir değerlendirmesi için Bkz. McNeill, William, Dünya Tarihi, Alâeddin Şenel (çev.), 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 492-498.

² “Üstün Alman ırkını yaratma” hedefine dönük ortaya konulan “Lebensborn” adlı programa dair detaylar için Bkz. Thompson, L. V., “Lebensborn and the Eugenics Policy of the Reichsführer-SS”, Central European History, 4.1., 1971, s. 54-77., Görgülü, Ülfet, İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar Fıkhî Yaklaşımlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2021.

ölümünün hemen ardından, ülkesinde başlayan gerginlikler ve çatışmalar, 20'nci yüzyılın son çeyreğinde dünya tarihinin en karanlık din ve etnisite temelli katliamları ile sona ermiştir. Bu durum, 21'inci yüzyılın ilk dönemlerinde de çeşitli gerginliklere sebebiyet vermiştir.

İşte bu çalışma Avrupa Birliği'nin tarihsel arka planından sonra, yukarıda sözü edilen gelişmelerin detaylarını okuyucu ile paylaşmanın yanında dinin Avrupalılar için ne anlama geldiğini incelemektedir. Soğuk Savaş'ın son döneminden itibaren ise yaşadıkları toplumun baskın din ve ırk yapısı içinde "azınlık" olarak tanımlanan gruplara mensup kimseler, dünyadaki çatışma ve kaos ortamlarına, mensubu oldukları din uğruna ölmek amacıyla hiç düşünmeden gitmişlerdir. Satırlarını okumuş olduğunuz bu çalışmanın takip eden kısmı işte bu yabancı savaşçıların durumunu incelemektedir. Son olarak ise 20'nci yüzyılın başlarından günümüze Avrupa çatısı altında kurulan bir değerler silsilesinin ne kadar başarılı olduğu ve Brüksel'in kendinden farklı inançlara ne denli saygı gösterdiği ele alınmaktadır. Tüm bunların Avrupa için uyum mu, yoksa çatışma mı yarattığı, bu çalışmada somut örnekler üzerinden ortaya koyulmaktadır. Böylece liberal, özgürlükçü bir Avrupa'nın mı, yoksa evrensel değerleri kendine göre yorumlayan ve uygulayan bir siyasi yapının mı söz konusu olduğu anlaşılacaktır.

Avrupa Birliği: Kısa Bir Tarihçe³

Sayırsız savaş, katliam ve kayıptan sonra, yine de durmayarak iki büyük dünya savaşına yol açan Avrupa devletleri, özellikle II. Dünya Savaşı'nda ülkelerini çılgın hedeflere sürükleyen Adolf Hitler (1889-1945) ve Benito Mussolini (1883-1945) gibi totaliter liderlerin sebep oldukları katliam ve yıkımlardan sonra iş birliği zemininde buluşarak ortak birtakım değerler yaratma çabası içine girmişlerdir. Fransa ve Almanya'nın aralarındaki çekişmelere ve çatışmalara son vermeleri, dönemin Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman (1886-1963) ve Fransız siyasetçi ve bürokrat Jean Monnet'nin (1888-1979) girişimleri sonucunda Mayıs 1950'da ilan edilen Schuman Deklarasyonu⁴ vasıtasıyla mümkün olmuştur. Daha sonra 1951 yılında altı Avrupa ülkesi (Belçika, Federal Almanya, Lüksemburg, Fransa, İtalya ve Hollanda) bir araya gelerek Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu kurmuşlardır. Topluluğun ilk başkanı Jean Monnet olmuştur. 1957 yılında ise bu ortaklık bir adım daha öteye götürülerek Roma Anlaşması imzalanmış ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) hayata geçirilmiştir. Üye ülkeler arasında ekonomik ve kültürel alanlarda serbest dolaşımı hedefleyen AET'nin nihai hedefi siyasi bir birlik olarak planlanmıştır.⁵ Avrupa devletlerinin sonraki adımları, sırasıyla Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Füzyon Antlaşması (1958) ile Gümrük Birliği (1968) olmuştur. 1973 yılında İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın, 1981 yılında ise İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ın katılımıyla birliğin üye sayısı on ikiye yükselmiştir.

³ Bu kısım için AB Başkanlığı web sayfasından [(https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html), 15.11.2023] yararlanılmıştır. Konuya ilişkin detayları içeren diğer bazı çalışmalar için bk. Böröcz, Jozsef ve Mahua Sarkar, "What is the EU?", *International Sociology*, 20.2, June 2005, s. 153-173. Falkner, Gerda, "The European Union", *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Francis G. Castles vd. (Der.), 2010, Online edition, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199579396.003.0020>, (15.11.2023).

⁴ Schuman Deklarasyonu'nun ortaya çıkışı ve detayları için Bk. Schuman, R., *The Schuman Declaration*, 1950. https://eubg.eu/upload/files/662783579_Schumann.pdf, Fontaine, P., "A new idea for Europe. The Schuman declaration-1950-2000", *European Documentation*, 2000, (15.11.2023).

⁵ AET'nin kuruluşuna dair bir çalışma için bk. Tatoğlu, E.Y. ve Taşkıran, C. T. D., "Avrupa Birliğinin tarihsel gelişimi (1951-1995)", *Doktora Tezi*, A.Ü. TİTE, Ankara 2006.

Avrupa Tek Senedi'nin üye ülkeler tarafından imzalanıp yürürlüğe girmesi (1987)⁶, Berlin Duvarı'nın yıkılmasını takiben iki Almanya'nın birleşmesi (1990) gibi önemli gelişmelerden sonra AET üyesi ülkeler Maastricht Antlaşması mucibince topluluğun ismini Kasım 1993'te Avrupa Birliği (AB) olarak değiştirmişlerdir. Topluluk olarak yalnızca ekonomi ve ticaret değil, ortak bir vatandaşlık, adalet ve güvenlik şemsiyesi oluşturmaya ve ortak bir para birimi kullanmaya da karar vermişlerdir. 1995'te Avusturya, Finlandiya ve İsveç'in katılımlarıyla AB'nin üye sayısı on beşe yükselmiştir. 2002 yılında 12 üye ülke ortak para birimi olan avroya geçmiştir. 2004, 2007 ve 2013 yıllarında yeni devletlerin katılımlarıyla beraber üye ülke sayısı 28 olmuştur.⁷ Küresel Ekonomik Kriz (2008), Lizbon Antlaşması (2009)⁸, AB'nin Nobel Barış Ödülü'nü alması (2012) dönemin diğer bazı önemli gelişmeleri olarak öne çıkmışlardır. 2015 yılından sonra yaşanan düzensiz göçmenler, Brexit (İngiltere'nin uzun ve tantanalı bir süreçten sonra Aralık 2020'de AB üyeliğinden ayrılması), Avrupa'da aşırı sağcı akımların güç kazanmaları, Covid-19 salgını, Ukrayna ve Gazze krizleri AB için zor sınavlar olarak ortaya çıkmışlardır.⁹ Diğer yandan Mayıs 2021'de yapılan Avrupa'nın Geleceği Konferansı, gelecekte nasıl bir Avrupa istendiğine dair ayrıntılara yer vermiştir.¹⁰

Avrupa ve Din

Din tarih boyunca Avrupa'nın önemli bir tecrübe alanı olagelmıştır. Orta Çağ'da büyük ölçüde Katolik Hristiyan Kilisesi'nin kontrolünde olan Avrupa, özellikle Haçlı Seferleri yoluyla Yahudi ve Müslüman topluluklar veya devletlerle karşılıklı etkileşime girmiştir. Özellikle Müslüman devletlerin Avrupa topraklarında elde ettikleri başarılar ve Yahudilerin sermaye yoğun işlere girmeleri, Hristiyan Avrupalılar açısından hep bir tehdit olarak algılanmıştır. 16'ncı yüzyıldan itibaren güç dengesinin Batı'ya kaymasından sonra üstünlük Avrupa'ya geçse de uzunca bir süre mezhep savaşlarıyla sarsılan kıtada dinin bir iç çatışma kaynağı olmaktan çıkması bir hayli zaman almıştır.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarında başat bir güç olduğu 16-18'inci yüzyıllar boyunca Müslüman Türkleri bir tehdit olarak algılayan Avrupa¹², 19'uncu

⁶ Avrupa Tek Senedi'ne dair bir çalışma için bk. Samsun, Nihal, “10. Yılında Avrupa Tek Pazarı”, Maliye Dergisi, 143, 2003, s. 58-70.

⁷ AB'ye, 2004 yılında, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya, 2007 yılında, Bulgaristan ve Romanya, 2013 yılında ise Hırvatistan'ın katılımlarıyla üye devlet sayısı 28'e ulaşmıştır.

⁸ Güneş, Ahmet M., ve Münster, L. L., “Lizbon Antlaşması Sonrasında Avrupa Birliği”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12.1, 2008, s. 739-772.

⁹ Konuya ilişkin bir çalışma için Bkz. Mor, Hasan, “Avrupa (Birliği) bütünleşme süreci ve sorunları”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 14.2, 2010, s. 499-541.

¹⁰ Avrupa'nın Geleceği Konferansı'nın kapanış toplantısı (Mayıs 2022) sonrası yayımlanan Sonuç Raporu'nun özet çevirisi için Bkz. https://www.ikv.org.tr/images/files/Avrupanın_gelecegi_konferansi_IKV_cevirisi.pdf, (15.11.2023).

¹¹ Avrupa'da dinin yerine dair çalışmalardan bazıları şunlardır: Von Greyerz, Kasper, Religion and culture in early modern Europe, 1500-1800, Oxford University Press, 2007, Doe, Norman, Law and religion in Europe: A comparative introduction, Oxford University Press, 2011, Knoblauch, Hubert, “Europe and invisible religion”, Social compass, 50.3, 2003, s. 267-274, Swanson, Robert Norman, Religion and Devotion in Europe, c. 1215-c. 1515, Cambridge University Press, 1995, Davie, Grace, “Religion in Europe”, Archives de sciences sociales des religions, Apr. - Jun., 1996, 41e Année, No 94, 1996, s. 5-11, Alganer, Yalçın ve Müzeyyen Çetin, “Avrupa'da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 23.2, 2007, s. 285-309, Martikainen, Tuomas ve Nebile Özmen, “Din, Göçmenler ve Entegrasyon”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 38, 2010, s. 263-276.

¹² Bu konudaki bazı çalışmalar için bk. Çırakman, Aslı, From the “terror of the World” to the “sick Man of Europe”: European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth, Peter

yüzyıldan itibaren bu “tehdidi” geri püskürtmüş ve Müslüman Türkleri kendi kaderleri ile baş başa bırakmıştır.¹³

II. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa Birliği’ne giden süreçte, din önemli bir başlık olarak hep gündemdeki yerini korumuştur. Özellikle, farklılıklar temelinde birlikte yaşama iradesini Vestfalya Anlaşması’ndan bu yana kararlılıkla sürdürmeye çalışan Avrupalılar için bu süreç hiç de kolay olmamıştır. 1939-1945 döneminde ülkelerini yöneten Hitler ve Mussolini’nin dine dair yaklaşımları bir hayli ilginç detaylar içermektedir. Hitler’in, çocukluğuna dek uzanan Yahudi nefreti ve düşmanlığı hakkında sayısız çalışmalar yapılmıştır. Esasında Yahudilere karşı duyduğu nefreti daha II. Dünya Savaşı başlamadan evvel kendi kaleminden dile getiren Hitler (Mein Kampf/Kavgam-1925-1926) iktidara gelir gelmez uygulamada bu nefretin yansımalarını hissettirmiştir. 1933-1945 döneminde Almanya başta olmak üzere Nazi ordularının ulaştıkları her yerde Yahudilere karşı büyük bir kıyım ve tedhiş hareketi ortaya çıkmıştır. Uluslararası hukuk tarihinde dahi önemli “soykırım” örneklerinden biri olarak kabul edilen bu sürecin etkileri günümüzde de sürmektedir.¹⁴ Tıpkı Hitler gibi İtalya’yı bir maceraya sürükleyen Mussolini de yine ilk gençlik yıllarına uzanan bir arka plan temelinde dine karşı farklı dönemlerde farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Tıpkı Hitler gibi, Mussolini de dini, kendi ideolojisi için araçsallaştırmaktan imtina etmeyerek adeta “seküler bir İtalyan dini” yaratma gayretinde olmuştur.¹⁵ Hitler ise Hristiyanlığa dair benzer bir nefreti eylemleriyle ortaya koymuştur.¹⁶ Nazi ordularının Balkanlar’a girmesiyle beraber Hitler’in Müslümanlarla olan etkileşimi de farklı boyutlar kazanmıştır.¹⁷ Nazi propagandasının Orta Doğu ve Kuzey Afrika’ya yansması ise daha farklı bir sergüzeşt izlemiştir.¹⁸

Lang Publishing, New York 2002, Goffman, Daniel, The Ottoman empire and early modern Europe, Cambridge University Press, 2002, Özsüer, Esra, Türkokratia, Avrupa’da Türk İmajı, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

¹³ Avrupalılar, 17-19’uncu yüzyıllarda kendilerini örnek alan bir yenileşme çabası içinde olan Osmanlıları I. Dünya Savaşı’ndan sonra kendine bağımlı bir sömürge yapmak gayreti içine girmiştir. 20’nci yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti Avrupa’nın “Hasta Adamı” hâline gelirken, 1919-1922 döneminde Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde başlayan Türk Kurtuluş Savaşı ile bu gayret sonuçsuz bırakılmış ve ardından imzalanan Lozan Barışı (Temmuz 1923) ile dengeler yeniden kurulmuştur.

¹⁴ Bu konudaki pek çok çalışmadan bazıları şunlardır: Gordon, Sarah Ann, Hitler, Germans, and the “Jewish question”, Princeton University Press, 1984, Kurth, Gertrud M. “The Jew and Adolf Hitler”, The Psychoanalytic Quarterly, 16.1, 1947, s. 11-32, Bankier, David. “Hitler and the Policy-making Process on the Jewish Question”, Holocaust and genocide studies, 3.1, 1988, s. 1-20, Brearley, Margaret, “Hitler and Wagner: The leader, the master and the Jews”, Patterns of prejudice, 22.2, 1988, s. 3-22, Kershaw, Ian, Hitler: A biography, WW Norton & Company, 2010. Fleming, Gerald, Hitler and the final solution, Univ. of California Press, 1987.

¹⁵ Musiedlak, Didier, “Religion and Political Culture in the Thought of Mussolini”, Totalitarian Movements and Political Religions, 6.3, 2005, s. 395-406, Gentile, Emilio, “Fascism as political religion”, Journal of Contemporary History, 25.2, 1990, s. 229-251, Adamson, Walter L., “Fascism and culture: avant-gardes and secular religion in the Italian case”, Journal of Contemporary History, 24.3, 1989, s. 411-435, Foot, John, Italy’s Divided Memory, Springer, 2009, Adamson, Walter L., “Fascism and Political Religion in Italy: A Reassessment”, Contemporary European History, 23.1, 2014, s. 43-73.

¹⁶ Steigmann-Gall, Richard, The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919-1945, Cambridge University Press, 2003, Tatara, Christopher, “Hitler, Himmler, and Christianity in the Early Third Reich”, Constructing the Past, 14.1, 10, 2013, s. 40-44, Godman, Peter, Hitler and the Vatican: Inside the Secret Archives That Reveal the New Story of the Nazis and the Church, Free Press: USA, 2004, Walmer, George J., “Hitler and the German Church”, The North American Review, 237.2, 1934, s. 133-141.

¹⁷ Greble, Emily, Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler’s Europe, Cornell University Press, 2017.

¹⁸ Herf, Jeffrey, “Nazi Germany’s propaganda aimed at Arabs and Muslims during World War II and the Holocaust: old themes, new archival findings”, Central European History, 42.4, 2009, s. 709-736, Patterson,

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngiltere ve Sovyet Rusya liderlerinin San Francisco, Yalta ve Potsdam gibi şehirlerde ayrıntılarını belirledikleri “Yeni Düzen” çerçevesinde kurulan Birleşmiş Milletler ise üye ülkelerin gerek kendi içişlerinde gerekse uluslararası ilişkilerinde eşit, adil, ayrımcı olmayan ve barışı temel alan bir dünya kurma iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Temelini geçmiş ulusal ve uluslararası metinlerin şekillendirdiği İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1950)¹⁹ de bu iddianın kâğıda dökülmüş somut delilleri olarak tarihteki yerini almıştır. Uluslararası toplum, özellikle II. Dünya Savaşı döneminde yaşanan kötü tecrübelerle rağmen, ilerleyen yıllarda din ve ırk temelli aşırı akımların ortaya çıkmasını önleyememiş, bu da etkileri günümüze dek uzanan kalıcı sorunlara yol açmıştır.

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarından itibaren, özellikle ülkelerinin yeniden imar ve inşasına yönelik Avrupa devletleri, dışarıdan (az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere) kabul ettikleri yabancıların, kendi vatandaşlarının ırkçı veya ayrımcı söylem ve eylemlerine maruz kalmalarını önlemede bir hayli zorlanmışlardır. Özellikle 1980'li yılların artan ekonomik ve politik sorunları, Avrupa ülkelerindeki yabancı düşmanlığını tırmandırmıştır. Örneğin Alman gazeteci Günter Wallraff'ın, bir Türk işçisi kimliğine bürünerek bizzat sahadaki gözlemleri temelinde Almanya'da yaşayan Türkler ve diğer yabancıların yaşadıkları insan hakları ihlallerini ve yabancı düşmanlığını anlatan “En Altakiler” başlıklı kitabının ön sözünde sarf ettiği aşağıdaki ifadeler, günümüzdeki benzer tutumları özetler niteliktedir²⁰:

“Ben gerçek bir Türk değildim. Fakat toplumun maskesini düşürmek için kılık değiştirmek zorundasınız. Gerçekleri ortaya çıkarmak için aldatmak ve sahte tavır takınmak zorundasınız. Ben hala, bir yabancıymın, günlük aşağılamalarla, düşmanlıklarla ve kinle nasıl baş ettiğini bilmiyorum. Ama şimdi, neler çektiğini ve bu ülkede insanları aşağılamanın nerelere kadar gittiğini biliyorum. Bir parça apartheid içimizde, demokrasimizde yer alıyor. Yaşananlar benim beklediklerimi tam olarak karşıladı. Tabii olumsuz açıdan. Ben Federal Almanya'da, aslında sadece 19. yüzyıl üzerine yazılan tarih kitaplarında yer alması gereken olayları yaşadım.”

Tabii bu dönemlerde yaşanan yabancı düşmanlığının ve ırkçılığın en önemli gerekçelerinden biri inanç ve ibadet temelinde ortaya çıkmıştır. Kökü daha eskilere gitse de bu dönemlerde belirginleşen İslam karşıtlığı, farklı dönemlerde ve coğrafyalarda ortaya çıkan dinsel nefretin bir başka acı örneğini teşkil etmiştir. Mevcut yazına İslamofobi olarak geçen bu kavram şöyle tanımlanabilir:²¹

David, “Islamic Jihad and the Holocaust: From Hitler to Hamas”, Socio-historical examination of religion and ministry, 4.1, 2022, s. 60-70, Kitchen, Martin, “Belonging and Genocide: Hitler's Community, 1918–1945”, Article Review, The International History Review, 34.4., 2012, s. 927-933, De Cordier, Bruno, “The Fedayeen of the Reich: Muslims, Islam and Collaborationism During World War II”, China & Eurasia Forum Quarterly, 8.1, 2010, s. 23-46.

¹⁹ İHEB metni için bk.

https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf ve AİHS metni için bk. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur, (18.11.2023).

²⁰ Wallraff, Günter, En Altakiler, Osman Okkan (çev.), Milliyet Yayınları, Köln, 1986. Bu konuyla ilgili detaylı bir çalışma için Bkz. Yüzsüren, Taner, “Kültürler ve “Öteki” İmgesi: Frantz Fanon'un “Siyah Deri Beyaz Maskeler” i ve Günter Wallraff'ın “En Altakiler”i üzerine eleştirel bir yaklaşım”, Doktora Tezi, İÜ SBE, İstanbul 2005.

²¹ İslamofobi tanımı için bk. <https://bridge.georgetown.edu/about-us/what-is-islamophobia/>, (15.11.2023). Bu konudaki diğer bazı çalışmalar için bk. Gottschalk, Peter ve Gabriel Greenberg, Islamophobia: making

“İslamofobi, İslam'a ve Müslümanlara karşı aşırı bir korku ve düşmanlık demek olup, genellikle nefret söylemine, nefret suçlarına, sosyal ve siyasi ayrımcılığa yol açar. Kitlesel gözetim, hapsedme (hapis) ve haklarından mahrum bırakma gibi politikaları rasyonelleştirmek için kullanılabilir ve iç ve dış politikayı etkileyebilir. İslamofobi, Müslümanlar hakkındaki olumsuz klişelerin Haçlı Seferleri için halk desteğinin oluşturulmasına yardımcı olduğu Orta Çağ'dan beri Batı söyleminde mevcuttur. Müslümanların gayri medeni ve şiddet yanlısı olarak tanımlanması, nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu İslam ülkelerinde, Avrupa'nın sömürgeci egemenliğini rasyonelleştirmeye de yardımcı oldu. Amerikalı bilim adamı Edward Said (ö. 2003), Müslümanları ve diğer sömürgeleştirilmiş halkları olumsuz bir şekilde klişeleştirme modelini tanımlamak için “oryantalizm” terimini kullandı. “İslamofobi” terimi, ırkçılık ve etnik önyargılarla ilgilenen bir İngiliz düşünce kuruluşu olan Runnymede Trust'ın 1997 tarihli bir raporunda popüler hale getirildi.”

Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesini müteakiben Müslüman nüfusun kurucu unsur veya azınlık olarak yaşadığı Balkan ülkelerinde 1990'lı yıllarda yaşanan din ve ırk temelli hak ihlalleri ve saldırılar yine kayda değer gelişmeler olarak not edilmelidir. Tarihsel arka planı bölgedeki Osmanlı egemenliği dönemine uzanan bu tutumun en belirgin örneklerine Yunanistan, Bulgaristan ve eski Yugoslavya cumhuriyetlerinde denk gelmek mümkündür. Bağımsız olduğu tarihten itibaren topraklarını hep Türkler aleyhinde genişleten Yunanistan, Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasından sonra 1913 sınırlarına geri dönmüş ve topraklarında yaşayan Müslüman ve Türk azınlığın haklarını ilgili anlaşmalar çerçevesinde koruma taahhüdünde bulunmuştur. Ancak, 1930'lu yıllara dek Atatürk-Venizelos diplomasisi uyarınca Müslüman Türk azınlığa karşı müşfik davranan Yunanistan, takip eden dönemlerde bu azınlığın temel hak ve özgürlüklerini hiçe saymıştır. Özellikle Türk-Yunan ilişkilerinde Kıbrıs gibi önemli sorunların gölgesinde Batı Trakya'da yaşayan Müslüman Türk azınlığa karşı sert politikalar izlenmiştir. Din ve vicdan özgürlüğü, ibadethanelerin yapımı ve onarımı, ana dilde eğitim, seçme ve seçilme hakkı, seyahat ve basın özgürlüğü gibi birçok alanda yaşanan ihlaller Türk-Yunan ilişkilerinde 1970'lerden günümüze dek mevcut olmuştur.²²

1908 yılında bağımsızlığını kazanan Bulgaristan da tıpkı Yunanistan gibi, Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Türkiye ile müteakabiliyet esasına göre ülkesindeki Türklerin haklarını koruyacağını taahhüt etmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen Sovyet güdümünden kurtulan Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Türk azınlığı, 1980'lerin sonlarında, aşırı sağ akımların etkisindeki Todor Jivkov (1911-1998) hükûmeti döneminde asimilasyon temelli etnik ve dini kimliğinin inkârına maruz kalmıştır. Dahası Türkler bu dönemde Bulgaristan'da ilkin isim veya din değiştirmeye zorlanmışlar²³ ardından da 1989 yılında

Muslims the enemy, Rowman & Littlefield, 2008. Yılmaz, Alim ve Didem Geylani, “Islamophobia, Xenophobia and Racism”, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, İSMUS, VII.2, 2022, s. 25-32, Bleich, Erik. “Defining and researching Islamophobia”, Review of Middle East Studies, 46.2, 2012, s. 180-189, Green, Todd H., The fear of Islam: An introduction to Islamophobia in the West, Fortress Press, 2019.

²² Huseyinoglu, Ali, “Muslim Turks of Western Thrace in Greece: Ethnicity, Religion, Education”, The Forgotten Turkish Identity of the Aegean Islands, Mustafa Kaymakçı ve Cihan Özgün (Der.), Eğitim yayınevi, 2018, s. 85-95, Huseyinoglu, Ali ve Alexandros Sakellariou, “Islamophobia in Greece: National Report 2018”, European Islamophobia Report (2018), s. 407-434.

²³ Kuyucuklu, Nazif, “Bulgaristan'da Türk Azınlığı ve Karşılaştığı Sorun”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 45.1-4, 1987, s. 391-404.

zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır.²⁴ Bir süre bu siyaseti sürdüren dönemin Bulgaristan hükûmeti, “dış politika çizgisini Moskova’dan Washington-Brüksel hattına çevirerek AB üyeliği için gayret sarf etmeye başlamış ve 2004 yılında bu örgüte tam üyelik hakkı kazandıktan sonra Türklere karşı görece azınlık haklarını dikkate alan bir politika izlemeye başlamıştır. Özellikle siyasi haklar konusunda, “Haklar ve Özgürlükler Hareketi” öncülüğünde görece bazı iyileşmeler meydana gelmiştir.²⁵

Soğuk Savaş sonrasında Balkanlar’ın en çok değişime uğrayan ülkelerinden biri de eski Yugoslavya olmuştur. I. Dünya Savaşı’nın ardından krallık rejimi ile idare edilen Yugoslavya, II. Dünya Savaşı döneminde bir süre Mihver Devletlerine karşı gelişen direnişin kalesi olmuş ve savaştan sonra ilkin Josip Broz Tito liderliğinde Doğu Bloku içinde bir cumhuriyet olarak varlığını idame ettirmiştir. Buna karşılık 1950’lerde yeni gelişen “Bağlantısızlar Hareketi” Tito’nun ilgisini çekmiş ve hareketin kurucu liderleri arasındaki yerini almıştır. Tabi bu durumun Sovyet lideri Stalin’i ne kadar mutsuz ettiği sır değildir. Tito, 1980 yılındaki vefatına kadar, Yugoslavya Cumhuriyeti’ni, Kont Metternich’in Viyana Kongresi (1815) döneminde çok uluslu devletlere önerdiği yönetim modeline benzer bir şekilde, aşağı yukarı aynı dili farklı lehçelerle konuşan yerel cumhuriyetler federasyonu biçiminde yönetmiştir. Tabi ki bu federasyonu “kadife eldiven içinde demir yumruk” ile idare eden Tito, her federal sosyalist cumhuriyete (Sırp SC, Boşnak SC, Hırvat SC, Makedonya SC, Karadağ SC, Vovodina ÖSB, Kosova ÖSB, Slovenya SC)²⁶ etnik ve dini aidiyetlerini ifade etme ve ulusal sembollerini (bayrak vb.) serbestçe kullanma özgürlüğü vermiştir. Ancak tüm bunlara rağmen Yugoslavya cumhuriyetleri arasında 1992-1995 döneminde etnik ve dini temelli bir iç savaş patlak vermiştir.²⁷ Birleşmiş Milletler bu olayın önlenmesi ve sona erdirilmesi hususunda oldukça başarısız kabul edilebilecek bir performans sergilemiştir. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden din/ırk temelli çatışma ve katliamlar, kimi zaman “soykırım” düzeyine erişmiş, Temmuz 1993’te yaşanan Srebrenitsa Katliamı yakın dönem siyasi tarihin en acı sayfalarından birini oluşturmuştur. BM Barış Gücü’ne bağlı Hollandalı askerlerin “koruması altında bulunan” bu kent ki Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti ve Sırbistan Cumhuriyeti arasında kalan bölgededir, Ratko Miladich (d.1942) komutasındaki Sırp kuvvetleri tarafından kuşatılmış, Hollanda Barış Gücü askerlerinin kenti boşaltmalarının ardından, burada bir hafta içinde en az 8.372 Boşnak katledilmiştir. Yıllar sonra Hollanda’nın bu olaydaki sorumluluğunu kabul etmesi, olayın sorumluları olan dönemin Sırbistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Slobodan Milosevich ile Ratko Miladich ve Radovan Karadzic gibi Sırp komutanların Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından suçlu bulunmaları ve BM’nin bu olayı bir “soykırım” olarak kabul etmesi hiçbir önemli sonuç doğurmamıştır.²⁸ Neticede ABD ve NATO’nun himayesinde 1995 yılında

²⁴ Bu zorunlu göçe dair bir tez için çalışması için bk. İnginar, Ayşegül, “Bulgaristan’dan Türk Göçü (1985-1989)”, YL Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2010.

²⁵ Özlem, Kader. “Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkileri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1.2, Kış 2008, s. 341-371.

²⁶ SC=Sosyalist Cumhuriyeti, ÖSB=Özel Sosyalist Bölgesi.

²⁷ Bu konudaki önemli bir çalışma için bk. Bora, Tanıl, Milliyetçiliğin Provokasyonu Yugoslavya, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, Döneme ilişkin diğer iki çalışma için bk. Jakupi, Amir, “Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti İçindeki Kosova Özerk Bölgesi Sorunu (1980-1989)”, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Trakya Üniversitesi, 6.1, 2017, s. 189-215, Kenar, Nesrin, Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003.

²⁸ Bu trajik olaya ilişkin pek çok çalışma bulunmaktadır. Bazıları için bk. Nettelfield, Lara J., ve Sarah Wagner, Srebrenica in the Aftermath of Genocide, Cambridge University Press, 2014, Kent, Nicolas, Srebrenica, Bloomsbury Publishing, 2005, Leydesdorff, Selma, Surviving the Bosnian genocide: The women of Srebrenica speak, Indiana University Press, 2011, Delpla, Isabelle, vd. (Der.), Investigating Srebrenica: institutions, facts, responsibilities, Vol. 12. Berghahn Books, 2012, Duijzings, Ger, “Commemorating Srebrenica: Histories of

imzalanan Dayton Barış Antlaşması eski Yugoslavya cumhuriyetleri arasındaki çatışmaya bir nokta koymuş olsa da gerginliği ve zaman zaman yükselen tansiyonu önleyememiştir.²⁹

Avrupalı “Yabancı Savaşçılar”

Tarihsel arka planı daha gerilere gitse de 11 Eylül 2001 saldırıları ve ABD'nin “Büyük Ortadoğu Projesi”ni uygulamaya koymasından sonra dünyada ortaya çıkan küresel sorunlardan biri de “Yabancı Savaşçılar” meselesi olmuştur. AB ülkeleri de bu sorundan en fazla etkilenen taraflardan biri hâline gelmişlerdir. Önce Rusya'nın Afganistan'ı işgali, ardından da İran-İrak Savaşı'ndan sonra yaşanan gelişmeler Orta Doğu ve Orta Asya'da bazı bölgeleri istikrarsızlaştırmıştır. 1991 ve 2003 yıllarında meydana gelen Körfez Savaşları ve ardından cereyan eden Arap Baharı (2011) gibi gelişmeler MENA (Orta Doğu ve Kuzey Afrika) bölgesindeki totaliter rejimlerin sonunu getirirken, bu durum hem söz konusu coğrafya hem de dünya için yeni çatışmalara yol açmıştır. Bu gelişmeler Avrupa'da aşırı sağ akımların ve siyasi partilerin güç kazanmalarına ve yukarıda sözü edilen bölgelerde köktenci örgütlerin ortaya çıkmalarına vesile olmuştur. Örneğin Afganistan, Irak, Suriye ve Afrika'nın bazı ülkelerinde köktenci dini örgütler, küresel devletlerin, uluslararası silah ve uyuşturucu kartellerinin de desteğiyle güçlerine güç katmışlar ve zaman içinde siyasi iktidarları yerinden edebilecek bir düzeye gelmişlerdir. 1996-2001 döneminde Afganistan'da “İslami” bir devlet kuran Taliban, Ağustos 2021'de ülkenin kontrolünü yeniden ele geçirerek devletin ismini “İslam Emirliği” olarak değiştirmiştir. Saddam Hüseyin sonrası Irak, Muammer Kaddafi sonrası Libya gibi örnekler bu kapsamda ortaya çıkan uluslararası güvenlik endişelerini daha da artırmıştır. İşte böyle bir ortamda Avrupa ülkelerinin karşılaştıkları diğer bir sorun ise Avrupalı “Yabancı Savaşçılar” meselesi olmuştur.³⁰ Tarihi kökleri çok eski zamanlara giden bu kavramın hukuki boyutları da ayrıca incelenmeye değer bir husustur.³¹ Çoğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde doğmuş veya büyümüş olan insanlar, kendilerine mahsus gerekçelerle ve yasal/yasa dışı yollarla yukarıda bahsi geçen bölge ve ülkelere giderek “Allah adına” savaşmaktadırlar ki bu keyfiyet günümüzde Avrupalı hükümetlerin en ciddi sorunları arasında yer almaktadır.

Yaşadıkları ülkelerdeki çeşitli sorunlar (yabancı düşmanlığı, dini veya kültürel değerlere yönelik saldırılar, ayrımcılık, ırkçılık, hükümet politikaları ve medya organlarının yayınları vb.) yüzünden içinde yaşadıkları topluma yabancılaşan gençler, 2001 yılından sonra kendilerini önemli hissetme, işe yarama veya adını duyurma gibi sebeplerle yasal veya yasa dışı yollardan MENA veya eski Sovyet coğrafyasındaki çatışma bölgelerine gitmeye

---

violence and the politics of memory in Eastern Bosnia”, *The New Bosnian Mosaic*, Bougarel, Xavier, ve Elissa Helms (Der.), Routledge, 2016, s. 141-166, Türkan Hüseyin (Der.), “BM ve NATO'nun Göz Yumduğu Bosna-Hersek İşgali ve Srebrenica Soykırımı”, *Yirminci Yüzyılda BM Güvenlik Konseyi Daimi Temsilcisi 5 Devletin İşlediği Soykırım ve Katliamlar*, 2. Basım, UHİM Yayınları, İstanbul, 2014, s. 221-239, Acar, Nihal, “Srebrenitsa Soykırımının Bosna Sinemasında Temsili: “Nereye Gidiyorsun Aida?” Filminin Sosyolojik Analizi”, *İçtimaiyat, Osmanlıdan Günümüze Balkanlar*, Ekim 2023, s. 128-151, Güven, İbrahim Fevzi, “Yugoslavya'nın Dağılması Bağlamında Josip Broz Tito ve Slobodan Miloseviç'in Söylem ve Politikalarının İncelenmesi”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 17, 2016, s. 101-122,

²⁹ Bozkurt, Giray Saynur, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10.2, 2010, s. 51-95.

³⁰ Bu konudaki önemli bir analiz için bk. Özdemir, Ömer Behram ve Tuncay Kardaş, *Avrupalı Yabancı Savaşçılar: Kimlik, Sosyal Medya ve Radikalleşme*, SETA, İstanbul 2015.

³¹ Kiraz, Ertan ve Erdem İlker Mutlu, “Cenevre Sözleşmelerinin Uygulandığı Silahlı Çatışma Ortamlarında Düzenli Ordu Mensubu Olmayan Yabancı Savaşçıların Varlığı ve Bunların Yarattığı Sorunsallar”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13.1, 2023, s. 76-106.

başlamışlardır.³² Yetkililerin veya ailelerinin durduramadığı bu gençler, kendilerine söz verilen şeyler uğruna (para, şöhrat, şehadet, vb.) bu yolu tutmuşlardır.³³ Köktenci terör örgütlerinin “kaybedecek bir şeyleri olmayan gözü pek savaşçıları” kendi ağlarına çekmeleri ve sonrasında ölüme yollamaları hiç de zor olmamaktadır. Bu durum ise söz konusu ülkeler nezdinde ciddi bir güvenlik sorunu yaratmaktadır.³⁴ Kendi içinde ekonomik ve sosyal sorunları olan Balkan ülkeleri bile bu savaşçıların çıktıkları bir memba hâline gelmişlerdir. Bunda tabii ki Yugoslavya sonrasında yaşanan çatışmalar ve köktenci tutumlar önemli bir rol oynamışlardır.³⁵ Zaman içinde “Yabancı Terörist Savaşçı” kavramının ortaya çıktığı bu süreç beraberinde bölgesel ve küresel anlaşmazlıkları getirmiştir.³⁶ Bu soruna karşı çeşitli tedbirler alma yoluna giden Avrupalı devletler için bu süreç hiç te kolay olmamıştır. Bu bağlamda söz konusu hükümetler uluslararası temel hak ve hürriyetler ile terörle mücadele arasındaki dengeyi sağlama hususunda sorun yaşamaktadırlar.³⁷ Günümüzdeki teknolojik gelişmeler dikkate alındığında, bu yabancı/terörist savaşçıları meselesini tetikleyen diğer önemli öğeler ise, medya organları³⁸ ve özellikle son dönemlerde yaygınlaşan dijital ve sosyal medya kullanımınıdır.³⁹ Çatışma bölgelerinin dilini veya kültürünü bilsin veya bilmesin her yaştan yabancı savaşçının bu işe müdahil olabilmesi, çeşitli medya kanalları üzerinden harekete geçirilebilmeleri yine dikkate değer gelişmeler olarak görülmektedir. Özellikle gençlerin bu kanallarda kendilerine ulaştırılan görsel, işitsel ve yazılı yayımlara kanarak aşırılışmaları ve her şeyi geride bırakarak çatışma bölgelerine gitmeleri yadsınamaz bir gerçeklik olarak orta yerde durmaktadır.

³² Türker, Ahmet Tolga, “Kuzey Kafkasya’da Aşırı İslamcılığın Yükselişi: Kafkasya Emirliği’nin analizi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 68.3, 2013, s. 141-164.

³³ Palabıyık, Âdem. “Parçalanmış İman Sendromunun Sosyopolitik Açısından Yanlış Yorumlanmasının Güncel Örneği: DEAŞ (Ad-Dawlah Al-İslamiyah fil-Iraq wa Ash-Sham)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9.46, 2016, s. 438-445. Çetinkaya, Şeref. “Radikal Dinci Terör Örgütleri: El Kaide’den İşid’e Evrilen Süreç”, Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar-II, Nüket Kırcı Çevik (Der.), Özgür Yayınları, Gaziantep 2023, s. 1-13.

³⁴ Pehlivan, Oğuzhan, “Yabancı Savaşçı Kavramına ve Tipolojisine Ontolojik Güvenlik Bağlamında Yaklaşım”, Savunma Bilimleri Dergisi, 1.43, 2023, s. 97-115.

³⁵ Kızılgül, Pınar Begüm, “Balkanlarda Yabancı Terörist Savaşçıları”, Güvenlik Bilimleri Dergisi, 9.1, 2020, s. 101-124. Şen, Yusuf Furkan, “Yabancı Terörist Savaşçıları”, Radikalleşme Şiddet ve Terörizm, Salih Zeki Haklı (Der.), Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2018, s. 189-211.

³⁶ Süleyman, Özar ve Hakan A. Yavuz, “Suriye’deki Yabancı Savaşçıları Üzerine: Siyasi Açmazlar ve Hukuki Yansımalar, ICCT Analiz Çalışması”, Küresel Bakış Çeviri Hukuk Dergisi, 5.17, s. 71-95, Öztöp, Fatma Anıl, “Yabancı terörist savaşçıların motivasyon faktörleri: DEAŞ ve YPG çerçevesinde bir değerlendirme”, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 9.1, 2021, s. 97-131, Sönmez, Göktuğ, “Radikalleşme, Şiddete Varan Aşırıcılık (ŞVA) ve Yabancı Terörist Savaşçıları”, Yeni Türkiye, 87, 2016, s. 476-481, Öz, Volkan, “Fighting Fire with Fire? An Assessment of the Potential Threats of Westerners Fighting against ISIS in Syria and Iraq”, Savunma Bilimleri Dergisi, 1.43, 2023, s. 51-74, İyiat, Bora, “Orta Doğu’nun Kırmızı Jeopolitiği Bir Dini Terör Organizasyonu Olarak DAESH”, Novus Orbis: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, 1.1, 2019, s. 63-79.

³⁷ Özar, Süleyman ve Hakan A. Yavuz, “Avrupa’nın Terörle İmtihanı: Yabancı Terörist Savaşçıları Mücadele Bağlamında Fransa ve Hollanda Tecrübesi”, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, 31, 2017, s. 441-468, Öztürk, Yasin, “Avrupa Birliği’nin Uluslararası Terörizmle Mücadele Stratejileri”, Academic Knowledge, 2.2, 2019, s. 188-199, Yanarışik, Oğuzhan, “Avrupa Birliği’nde Güvenlik ve Terörle Mücadele”, Avrupa Birliği Üzerine Tartışmalar Dış Politika ve Güvenlik, Filiz Cicioğlu ve Hacı Mehmet Boyraz (Der.), Aktif Yayınevi, İstanbul 2021, s. 179-192.

³⁸ Bu konudaki bir tez çalışması için Bkz. Çiçek, Onur, “İşid’le medya: İşid’e yabancı militan katılımında medyanın rolü”, YL Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

³⁹ İstanbullu, Bülent, “Suriye’deki Sünni Muhalif Grupların Yabancı Savaşçı Temininde Dinin Etkisi ve Propaganda Aracı Olarak Türkiye Özelinde Medya Kullanımı Örnekleri”, YL Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, Taşdemir, Erdem, “Sosyal Medyada Terör Propagandası: DEAŞ Örneği”, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 5.2, 2017, s. 726-752.

Sonuç Yerine: Avrupa’da Din ve Geleceğin İnşası

16 ila 21’inci yüzyıllar arasında siyasi, askerî ve ekonomik gücüne dayalı olarak kendi dışındaki bölge ve ülkelere nüfuz etme ve/ya sömürme telaşı içinde görünen, öte yandan kendi değerleri ve kültürü çerçevesinde uluslararası normlar inşa etme iddiasında olan Avrupalıların, gelinen noktada bir duraksama ve tereddüt yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu çalışmaya kaynaklık eden çok sayıdaki eserlerde yer alan detaylar incelendiğinde Avrupa’nın din konusunda uluslararası metin veya sözleşmelerle çerçevesi çizilen normlar, temel hak ve hürriyetler konusunda bir süre daha ikilem veya çelişkiler yaşayacağı söylenebilir. Kendi dışındaki ülkelerden bu normlara ve sözleşmelere uyma konusunda net bir tavır bekleyen Avrupa başkentleri, mevzubahis kendilerinin Bosna Savaşı, Filistin Meselesi, PKK/YPG ve DAESH vb. sorunlardaki tutumları olduğunda ya da Afrika ülkelerini sarsan din temelli çatışmalardaki rolleri veya etkileri sorgulandığında diplomatik ve tarihsel teamülleri görmezden gelmektedirler. Avrupa başkentlerinde Kur’an-ı Kerimlerin yakılması veya İslami değerlerin hakarete uğraması, yabancı düşmanlığının ulusal tepkiler olarak gösterilmesi gibi örnekler Avrupa ülkelerinin geleceklerini de tehdit edebilecek hâle gelmiştir. Oturma müsaadesi veya vatandaşlık verme konusundaki şartların giderek ağırlaşması, değerler erozyonu ve gün geçtikçe yaşanan nüfus gibi temel sorunlar Avrupa devletlerinin bütünleşmelerini ve sağlam bir gelecek inşa etmelerini tehdit etmektedir.⁴⁰ Özellikle 2011 sonrasında yoğunlaşarak devam eden göçmen krizi ve göçmenlerin yarattıkları sorunlar Avrupa bütünleşmesi, barış ve güvenliğin tesisi açılarından bir hayli önemli hususlara işaret etmektedir.⁴¹

Öte yandan 1960’ların başından beri Avrupa’da yaşayan ve artık söz konusu kıtada ciddi bir siyasi ve ekonomik kapasiteye sahip olan Türkler, eskiye oranla görece hız kaybetmiş gibi görünse de tıpkı diğer azınlıklar gibi bir yabancı düşmanlığı riski altında bulunmaktadır. Özellikle ibadethane, mezarlık, ev ve işyeri gibi gündelik hayatın vazgeçilmez mekânlarının din düşmanlığı temelinde saldırıya uğramaları “medeni” Avrupalılar için açıklanması zor olan bir durumdur.⁴² Gençlerin doğdukları toprakların inşasında söz sahibi olacakları Avrupa ülkelerinde azınlıkların eğitim haklarına riayet edilmesi, eğitim müfredatının şekillenmesinde azınlıkların kendi değer ve inanç manzumelerinin dikkate alınması gibi hususların da Avrupa bütünleşmesinin vazgeçilmez unsurlarından oldukları ifade edilebilir.⁴³

Avrupalı devletlerin ve ulus üstü örgütlerin kıtanın geleceği konusunda, çevre ve doğal afetler meselesi kadar ivedilikle ve kapsamlı bir biçimde çözmeleri gereken bazı sorunlar mevcuttur. İnanç özgürlüğü, bütünleşme, ayrımcılığın önlenmesi vb. konularda, ilgili ülkelerle daha derin bir iş birliğine gidilmesi ve istişarelerde bulunulması gerekmektedir. Yine geleceğin inşasında kendi ülkelerinde yaşayan azınlık mensuplarının eğitim, sağlık ve sosyokültürel haklarının korunması yakın gelecekte mevcut güvenlik sorunlarını çözmek isteyen Avrupa başkentleri açısından büyük önem arz etmektedir. Avrupa ülkeleri özellikle vatandaşlarını köktenci terör örgütlerine kaptırarak bunların kendi ülkelerinde veya başka topraklarda sonu gelmeyen maceralara girmelerini bir nebze de olsa önlemek maksadıyla bunu yapmak zorundadırlar.

⁴⁰ Leibfried, Stephan, “Ulusal Refah Devletleri, Avrupa Entegrasyonu ve Küreselleşme Gelecek Yüzyıl için Bir Perspektif”, *Journal of Social Policy Conferences*, No. 45, Istanbul University, 2012. s. 231-257.

⁴¹ Koçak, Orhan ve R. Demet Gündüz, “Avrupa Birliği göç politikaları ve göçmenlerin sosyal olarak içermelerine etkisi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6.12, 2016, s. 66-91.

⁴² Yavuz, Sefer, “Göç, Entegrasyon ve Din: Avrupa’da Yaşayan Türkler Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6.26, 2013, s. 610-623.

⁴³ Erat, Veysel, “Çokkültürlülük ve ayrımcılık arasında: Avrupa ülkelerinin entegrasyon politikalarında eğitim alanı”, *Mukaddime*, 9.3 (Özel Sayı), 2018, s. 79-94.

Birleşmiş Milletler ise veto hakkına sahip olan beş üyesinin çıkarlarını önceleyen kararlarından vazgeçerek küresel güvenlik ve denge siyasetinin kurulmasına ön ayak olmalıdır. Srebrenitza veya Ruanda’da yaşanan trajedilerin tekrar yaşanmaması ancak böylelikle mümkün olabilir. Avrupa gerek bölgesel gerekse küresel açıdan iş birliği ve güvenlik seçeneklerini daha fazla dikkate almalıdır. Gelecek nesillerin bu yönde eğitilmeleri de hiç kuşkusuz çok önemlidir. Aksi takdirde bugüne dek verilen mücadeleler ve samimi gayretler boşa gidecektir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Bora, Tanıl, Milliyetçiliğin Provokasyonu Yugoslavya, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Çırakman, Aslı, From the “terror of the World” to the “sick Man of Europe”: European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth, Peter Lang Publishing, New York 2002.
- Delpla, Isabelle, vd. (Der.), Investigating Srebrenica: institutions, facts, responsibilities, Vol 12, Berghahn Books, 2012.
- Doe, Norman, Law and religion in Europe: A comparative introduction, Oxford University Press, 2011.
- Fleming, Gerald, Hitler and the final solution, Univ. of California Press, 1987.
- Foot, John, Italy’s Divided Memory, Springer, 2009.
- Godman, Peter, Hitler and the Vatican: Inside the Secret Archives That Reveal the New Story of the Nazis and the Church, Free Press: USA 2004.
- Goffman, Daniel, The Ottoman empire and early modern Europe, Cambridge University Press, 2002.
- Gordon, Sarah Ann, Hitler, Germans, and the “Jewish question”, Princeton University Press, 1984.
- Gottschalk, Peter ve Gabriel Greenberg, Islamophobia: making Muslims the enemy, Rowman & Littlefield, 2008.
- Görgülü, Ülfet, İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar Fıkhî Yaklaşımlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2021.
- Greble, Emily, Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe, Cornell University Press, 2017.
- Green, Todd H., The fear of Islam: An introduction to Islamophobia in the West, Fortress Press, 2019.
- Kenar, Nesrin, Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003.
- Kent, Nicolas, Srebrenica, Bloomsbury Publishing, 2005.
- Kershaw, Ian, Hitler: A biography, WW Norton & Company, 2010.
- Leydesdorff, Selma, Surviving the Bosnian genocide: The women of Srebrenica speak, Indiana University Press, 2011.
- McNeill, William, Dünya Tarihi, Alâeddin Şenel (çev.), 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- Nettelfield, Lara J., ve Sarah Wagner, Srebrenica in the Aftermath of Genocide, Cambridge University Press, 2014.
- Özdemir, Ömer Behram ve Tuncay Kardeş, Avrupalı Yabancı Savaşçılar: Kimlik, Sosyal Medya ve Radikalleşme, SETA, İstanbul 2015.
- Özsüer, Esra, Türkokratia, Avrupa’da Türk İmajı, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- Steigmann-Gall, Richard, The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919-1945, Cambridge University Press, 2003.
- Swanson, Robert Norman, Religion and Devotion in Europe, c. 1215-c. 1515, Cambridge University Press, 1995.
- Von Greyerz, Kasper, Religion and culture in early modern Europe, 1500-1800, Oxford University Press, 2007.
- Wallraff, Günter, En Alttakiler, Osman Okkan (çev.), Milliyet Yayınları, Köln 1986.

Makaleler

Acar, Nihal, “Srebrenitsa Soykırımının Bosna Sinemasında Temsili: “Nereye Gidiyorsun Aida?” Filminin Sosyolojik Analizi”, *İçtimaiyat, Osmanlıdan Günümüze Balkanlar*, Ekim 2023, s. 128-151.

Adamson, Walter L., “Fascism and culture: avant-gardes and secular religion in the Italian case”, *Journal of Contemporary History*, 24.3, 1989, s. 411-435.

-----, “Fascism and Political Religion in Italy: A Reassessment”, *Contemporary European History*, 23.1, 2014, s. 43-73.

Alganer, Yalçın ve Müzeyyen Çetin. “Avrupa’da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23.2, 2007, s. 285-309.

Bankier, David. “Hitler and the Policy-making Process on the Jewish Question”, *Holocaust and genocide studies*, 3.1, 1988, s. 1-20.

Bleich, Erik. “Defining and researching Islamophobia”, *Review of Middle East Studies*, 46.2, 2012, s. 180-189.

Bozkurt, Giray Saynur, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10.2, 2010, s. 51-95.

Böröcz, Jozsef ve Mahua Sarkar, “What is the EU?”, *International Sociology*, 20.2, June 2005, s. 153-173.

Brearley, Margaret. “Hitler and Wagner: The leader, the master and the Jews”, *Patterns of prejudice*, 22.2, 1988, s. 3-22.

Çetinkaya, Şeref. “Radikal Dinci Terör Örgütleri: El Kaide’den İşid’e Evrilen Süreç”, *Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar-II, Nüket Kırıcı Çevik (Der.), Özgür Yayınları, Gaziantep 2023*, s. 1-13.

Davie, Grace. “Religion in Europe”, *Archives de sciences sociales des religions*, Apr. - Jun., 1996, 41e Année, No. 94, 1996, s. 5-11.

De Cordier, Bruno, “The Fedayeen of the Reich: Muslims, Islam and Collaborationism During World War II”, *China & Eurasia Forum Quarterly*, 8.1, 2010, s. 23-46.

Duijzings, Ger, “Commemorating Srebrenica: Histories of violence and the politics of memory in Eastern Bosnia”, *The New Bosnian Mosaic*, Bougarel, Xavier, ve Elissa Helms (Der.), Routledge, 2016, s. 141-166.

Erat, Veysel, “Çokkültürlülük ve ayrımcılık arasında: Avrupa ülkelerinin entegrasyon politikalarında eğitim alanı”, *Mukaddime*, 9.3 (Özel Sayı), 2018, s. 79-94.

Gentile, Emilio, “Fascism as political religion”, *Journal of Contemporary History*, 25.2, 1990, s. 229-251.

Güneş, Ahmet M., ve Münster, L. L., “Lizbon Antlaşması Sonrasında Avrupa Birliği”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12.1, 2008, s. 739-772.

Güven, İbrahim Fevzi, “Yugoslavya’nın Dağılması Bağlamında Josip Broz Tito ve Slobodan Miloseviç’in Söylem ve Politikalarının İncelenmesi”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 17, 2016, s. 101-122.

Herf, Jeffrey, “Nazi Germany's propaganda aimed at Arabs and Muslims during World War II and the Holocaust: old themes, new archival findings”, *Central European History*, 42.4, 2009, s. 709-736.

Huseyinoglu, Ali, “Muslim Turks of Western Thrace in Greece: Ethnicity, Religion, Education”, *The Forgotten Turkish Identity of the Aegean Islands*, Mustafa Kaymakçı ve Cihan Özgün (Der.), Eğitim yayınevi, 2018, s. 85-95.

Huseyinoglu, Ali, and Alexandros Sakellariou, “Islamophobia in Greece: National Report 2018”, *European Islamophobia Report (2018)*, s. 407-434. SETA, İstanbul 2018.

- İyiat, Bora, “Orta Doğu’nun Kırmızı Jeopolitiği Bir Dini Terör Organizasyonu Olarak DAESH”, *Novus Orbis: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1.1, 2019, s. 63-79.
- Jakupi, Amir, “Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti İçindeki Kosova Özerk Bölgesi Sorunu (1980-1989)”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Trakya Üniversitesi, 6.1, 2017, s. 189-215.
- Kızılgül, Pınar Begüm, “Balkanlarda Yabancı Terörist Savaşçılar”, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 9.1, 2020, s. 101-124.
- Kiraz, Ertan ve Erdem İlker Mutlu, “Cenevre Sözleşmelerinin Uygulandığı Silahlı Çatışma Ortamlarında Düzenli Ordu Mensubu Olmayan Yabancı Savaşçıların Varlığı ve Bunların Yarattığı Sorunsallar”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13.1, 2023, s. 76-106.
- Kitchen, Martin, “Belonging and Genocide: Hitler's Community, 1918–1945”, *Article Review, The International History Review*, 34.4., 2012, s. 927-933.
- Knoblauch, Hubert. “Europe and invisible religion”, *Social compass*, 50.3, 2003, s. 267-274.
- Koçak, Orhan ve R. Demet Gündüz, “Avrupa Birliği göç politikaları ve göçmenlerin sosyal olarak içerilmelerine etkisi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6.12, 2016, s. 66-91.
- Kurth, Gertrud M. “The Jew and Adolf Hitler”, *The Psychoanalytic Quarterly*, 16.1, 1947, s. 11-32.
- Kuyucuklu, Nazif, “Bulgaristan’da Türk Azınlığı ve Karşılaştığı Sorun”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45.1-4, 1987, s. 391-404.
- Leibfried, Stephan, “Ulusal Refah Devletleri, Avrupa Entegrasyonu ve Küreselleşme Gelecek Yüzyıl için Bir Perspektif”, *Journal of Social Policy Conferences*, No. 45, Istanbul University, 2012, s. 231-257.
- Martikainen, Tuomas ve Nebile Özmen. “Din, Göçmenler ve Entegrasyon”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 2010, s. 263-276.
- Mor, Hasan, “Avrupa (Birliği) bütünleşme süreci ve sorunları”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14.2, 2010, s. 499-541.
- Musiedlak, Didier. “Religion and Political Culture in the Thought of Mussolini”, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 6.3, 2005, s. 395-406.
- Öz, Volkan, “Fighting Fire with Fire? An Assessment of the Potential Threats of Westerners Fighting against ISIS in Syria and Iraq”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 1.43, 2023, s. 51-74.
- Özar, Süleyman ve Hakan A. Yavuz, “Avrupa’nın Terörle İmtihanı: Yabancı Terörist Savaşçılarla Mücadele Bağlamında Fransa ve Hollanda Tecrübesi”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 31, 2017, s. 441-468.
- Özlem, Kader. “Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1.2, Kış 2008, s. 341-371.
- Öztop, Fatma Anıl, “Yabancı terörist savaşçıların motivasyon faktörleri: DEASH ve YPG çerçevesinde bir değerlendirme”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 9.1, 2021, s. 97-131.
- Öztürk, Yasin, “Avrupa Birliği’nin Uluslararası Terörizmle Mücadele Stratejileri”, *Academic Knowledge*, 2.2, 2019, s. 188-199.
- Palabıyık, Âdem. “Parçalanmış İman Sendromunun Sosyopolitik Açından Yanlış Yorumlanmasının Güncel Örneği: DEASH (Ad-Dawlah Al-İslamiyah fil-Iraq wa Ash-Sham)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9.46, 2016, s. 438-445.
- Patterson, David. “Islamic Jihad and the Holocaust: From Hitler to Hamas”, *Socio-historical examination of religion and ministry*, 4.1, 2022, s. 60-70.
- Pehlivan, Oğuzhan, “Yabancı Savaşçı Kavramına ve Tipolojisine Ontolojik Güvenlik Bağlamında Yaklaşım”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 1.43, 2023, s. 97-115.

- Samsun, Nihal, “10. Yılında Avrupa Tek Pazarı”, Maliye Dergisi, 143, 2003, s. 58-70.
- Sönmez, Göktuğ, “Radikalleşme, Şiddete Varan Aşırıçılık (ŞVA) ve Yabancı Terörist Savaşçılar”, Yeni Türkiye, 87, 2016, s. 476-481.
- Süleyman, Özar ve Hakan A. Yavuz, “Suriye’deki Yabancı Savaşçılar Üzerine: Siyasi Açmazlar ve Hukuki Yansımalar, ICCT Analiz Çalışması”, Küresel Bakış Çeviri Hukuk Dergisi, 5.17, s. 71-95.
- Şen, Yusuf Furkan, “Yabancı Terörist Savaşçılar”, Radikalleşme Şiddet ve Terörizm, Salih Zeki Haklı (Der.), Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2018, s. 189-211.
- Taşdemir, Erdem, “Sosyal Medyada Terör Propagandası: DEAŞ Örneği”, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 5.2, 2017, s. 726-752.
- Tatara, Christopher, “Hitler, Himmler, and Christianity in the Early Third Reich”, Constructing the Past, 14.1, 10, 2013, s. 40-44.
- Thompson, L. V., “Lebensborn and the Eugenics Policy of the Reichsführer-SS”, Central European History, 4.1., 1971, s. 54-77.
- Türkan Hüseyin (Der.), “BM ve NATO’nun Göz Yumduğu Bosna-Hersek İşgali ve Srebrenica Soykırımı”, Yirminci Yüzyılda BM Güvenlik Konseyi Daimî Temsilcisi 5 Devletin İşlediği Soykırım ve Katliamlar, 2. Basım, UHİM Yayınları, İstanbul 2014, s. 221-239.
- Türker, Ahmet Tolga, “Kuzey Kafkasya’da Aşırı İslamcılığın Yükselişi: Kafkasya Emirliği’nin analizi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 68.3, 2013, s. 141-164.
- Walmer, George J., “Hitler and the German Church”, The North American Review, 237.2, 1934, s. 133-141.
- Yanarışık, Oğuzhan, “Avrupa Birliği’nde Güvenlik ve Terörle Mücadele”, Avrupa Birliği Üzerine Tartışmalar Dış Politika ve Güvenlik, Filiz Cicioğlu ve Hacı Mehmet Boyraz (Der.), Aktif Yayınevi, İstanbul 2021, s. 179-192.
- Yavuz, Sefer, “Göç, Entegrasyon ve Din: Avrupa’da Yaşayan Türkler Bağlamında Bir Değerlendirme”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6.26, 2013, s. 610-623.
- Yılmaz, Alim ve Didem Geylani, “Islamophobia, Xenophobia and Racism”, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, İSMUS, VII.2, 2022, s. 25-32.

İnternet Kaynakları

- AB Başkanlığı https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html, (15.11.2023).
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur, (18.11.2023).
- Fontaine, P., “A new idea for Europe. The Schuman declaration-1950-2000”, European Documentation, 2000, (https://aei.pitt.edu/13909/1/EURDOC_newidea.PDF), (15.11.2023).
- Georgetown Üniversitesi, <https://bridge.georgetown.edu/about-us/what-is-islamophobia/>, (15.11.2023).
- İKV, https://www.ikv.org.tr/images/files/Avrupanın_gelecegi_konferansi_IKV_cevirisi.pdf, (15.11.2023).
- İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf, (18.11.2023).
- Schuman, R., The Schuman Declaration, 1950, https://eubg.eu/upload/files/662783579_Shumann.pdf, (15.11.2023).

The Oxford Handbook of the Welfare State,
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199579396.003.0020>, (15.11.2023).

Lisansüstü Tezleri

Çiçek, Onur, “İşid ve medya: İşid'e yabancı militan katılımında medyanın rolü”, YL Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

İnginar, Ayşegül, “Bulgaristan'dan Türk Göçü (1985-1989)”, YL Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2010.

İstanbullu, Bülent, “Suriye'deki Sünni Muhalif Grupların Yabancı Savaşçı Temininde Dinin Etkisi ve Propaganda Aracı Olarak Türkiye Özelinde Medya Kullanımı Örnekleri”, YL Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Tatoğlu, E.Y. ve Taşkiran, C. T. D., “Avrupa Birliğinin tarihsel gelişimi (1951-1995)”, Doktora Tezi, A.Ü. TİTE, Ankara 2006.

Yüzsüren, Taner, “Kültürler ve “Öteki” İmgesi: Frantz Fanon'un “Siyah Deri Beyaz Maskeler” i ve Günter Wallraff'ın “En Altakiler”i üzerine eleştirel bir yaklaşım”, Doktora Tezi, İÜ SBE, İstanbul 2005.